

«Мужицька смерть»

Лесь Мартович

I

Його називали Банатом, властиве ж ім'я його було Гриць. Банатом прозивали його тому, бо він служив при війську на Угорщині в Банаті і не раз розповідав про той свій побут у Банаті.

Був жонатий удруге з Калиною, тепер Грициха, що мала в одній нозі "роматизм" і без палиць не могла ходити.

Мав навичку щонеділі впитися.

Як упився, то забував зовсім, що жонатий: все мав себе за вдівця та й згадував першу небіжку.

— Це тому,— так говорили сусіди,— що з першою добре жив, а з другою оженився тільки для того, що господареві ніяк без жінки.

Щонеділі торкотів Гриць. Виходив перед хату на запущене подвір'я, поросле бур'яном, ставав собі коло калабані, що з неї кури воду п'ють, та й торкотів:

— Де пліт від вулиці? — питав сам себе.— У кожного є пліт, а в мене нема? А я ж гірший ґазда від вас? Мо-ой, багачі!.. Нема плота, лиш поплотина! А давно був пліт. Ще за небіжки жінки... Вона мені їсти варила, як я його городив. Моя ґаздиня! Бувало — городжу пліт або перед хатою щось роблю, може, ні?! (говорив це слово з притиском, начеби з ким перечився), а вона, бувало, небіжка, стане на порозі та: "Грицю, каже, ходи полуднувати". Я лишаю роботу, може, ні?! Уходжу до хати. Ану, стоїть стіл, застелений білою скатертю, може, ні?! Святочна скатерть! Ану, стоїть склянка на столі — із горівкою. Дає миску ячниці, дає миску барабуль у юшці, дає молочну кашу, дає запашну кулешу з сиром. Як сонце! їж, пий і веселися!

Та не лиш плота чіплявся Гриць: він накладав собі також і з курми, і з воронами. Навіть нашому невинному псові, з лагідними й сльозавими очима, оброслому довгою козячою вовною, не давав Гриць спокійно перебігти.

Також із прохожими людьми заходив Гриць у бесіду. Поперед його хати переходив щонеділі молодий парубок Петро, йдучи до читальні. Він був секретарем читальні, та й Гриць його за те ненавидів.

— А куда йдеш, Петре?

— А куда ж би? — відповідав Петро.— Іду на танець. Дав бог неділю, та при святі хоче молодіж попігратися,

Гриць знав, що Петро його дурить.

— Ой, так! Таже й я був молодий. Може, ні?! Але давно не так ішли іграшки, як тепер. Давно були парубки, а тепер що? Саме дрантя!

— А хіба ж давно були інакші люди? — перебив озлоблений Петро.

— Но-но-но-но,— успокоював Гриць,— не за тебе байка, а за других.

— А другі ж які?!

— Но-но-но! Ти не знаєш, що кождий циган свої діти хвалить. Може, ні? Я лиш так собі. Ти, Петре, як якийсь казав, бери на розум. То не те що гірші парубки, але гірші часи настали. Може, ні?!

Тепер зверталася дискусія на злі часи.

— Та як то гірші часи,— питався Петро,— що за гірші?!

— Так, що гірші! — впевняв Гриць.— Давно парубкам було лиш до іграшок, а тепер що? Біда!

— А хіба ж давно парубки були панами, чи як?

— Но-но-но! — доказував Гриць.— Таже то не тудя" Давно бувало, як челядь збереться коло корчми, то провадить іграшки цілий день. А днина давно не то що тепер. Верем'є надворі таке, що аж серце радується. Може, ні?! Та й днина довша.

— А тепер як? — запитався Петро.— Таже адіть, верем'є; а вліті-то днина вдвоє довша, як узимі.

— Е, говори! Верем'є верем'ю не рівне, та й днина днині! А давно, коби ти знав, то таки доба була довша. Може, ні?! Бувало, в неділю як заведем танець коло корчми, то подубцюєш, небоже, досхочу, заки сонце зайде. Або як у Банаті, бувало, вийдеш на зицирку, мой, як розпустить колони по чистім полі, то якийсь раз таністрою підкинеш...

— Та то, вуйку Грицю,— перебив Петро,— не днина тому винна, але видко, що на танці охоти не було, та й таністра була зтяжка, що вам так навтямилося до заходу сонця.

— Що ти мені перечиш! Отже, я тобі кажу сніську правду, що давно ціла доба була довша: і ніч і днина, а тепер настає чимраз коротша!

Петро засміявся.

— Та це, по-вашому, ще на таке зійде, що буде година днини, а година ночі. А відтак уже таке настане, що не буде ні днини ні ночі, лиш хіба — раз темно, раз ясно, раз темно, раз ясно; мигтітиме поперед очі, що люди битимуться головами одне до одного.

— Ей же бо ти, небоже! То ти береш мене, старого, на глум?!

Петро пішов, а Гриць відказував на молодь і на читальню.

Гриць, відай, був би в неділю сам до хати ніколи не зайшов. Кликала його двадцятилітня донька (ще від першої жінки) Василина. Вона підходила тихо, босими ногами, аж до Гриця, сіпала його за рукав та й шептала:

— Дедю, ходіть вечеряти!

Гриць обертався здивований, хвильку надумувався і йшов до хати.

Від Василини заносило на кілька кроків вокруг потом. Дівчата миються щосуботи лугом майже до пояса. Василина, очевидно, не робила того, бо не мала часу: вона заступала в хаті ґаздиню та й робила на лані, а мачусі не було в голові, аби "дівка була змита".

— Такий-єм добрий-добрий, як молоко,— говорив Гриць, входячи до хати, але його прибитий вигляд не показував зовсім молочного настрою.

— Ігі на тебе, пияку! — відповідала йому Грициха з печі.— Ти з глузду зсунувся, що плетеш, не видиш, що образи в хаті?!

— Но-но-но, жінко, бог з тобою! Чоловік, як якийсь казав, хоче зажити світа: на то бог дав неділю. Цілий тиждень працюємо, як той казав, в поті чола, а...

— Ей, робітнику мій! — аж заспівала Грициха.— Іди, йди, старцуне, ще колись горівка в тобі займеться. Та й то ні встиду, ні сорому не має: уже дідовід, одною ногою в ямі, а ще як залле собі пельку, то мало що хибує, аби по стінах не дерся.

Гриць замуркотів щось під носом, а потому вхопився обома чорними, костистими руками за голову, сів за стіл та й:

— Убила мене,— каже,— як кагла!

Від заправленої чорт зна чим горівки боліла його голова.

Василина подала йому вечерю та й пішла лагодити постіль.

II

Чи він був пияк ?

Варвара, Павлова донька, дівка чорнява, висока й гнучка, напала була раз серед поля на Василю, бо Василина десь її по селі обсуджувала.

— Ти, обсудо якась! — кричала Варвара.— Розповідай ліпше по селі за себе та за свого дєдю-пияка, а не за мене, бо я тобі зараз кіски повимикаю.

Василина дивилася звичайно в землю, та й тому всі казали, що вона "непевна". Тепер вона глипнула на Варвару своїм зизим оком.

— Брешеш, Варваро, я тебе не обсуджувала, а від мого дєдя тобі зась!

— Бреши сама з псами, ти опуде вонючий! Аді, воняє від тебе, як від тхора. А твій дєдя таки пияк: малі діти знають, що він пияк.

Василина відійшла. Ішла зовсім спокійно, так, начеби нічого й не сталося.

Варвара кричала ще їй навздогін:

— Сокотися ти, зелепуго, сокотися мене, як вогню, бо як іще раз учую за якусь обсуду, то розідру тобі хавки від вуха до вуха; серед села розідру!

А сусіда Грицева, стара Семениха, ймила була раз Грицевого синка, Николу, в своїм саду на яблінці. Зсадила його відти та й випарила, не жалуючи долоні.

Зчинився вереск. Сусіди зазирали через плоти. Вийшла й Грициха та й стала впевняти, що Никола здохнув лише одно-одніське яблуко з землі, а на яблінку зовсім не лазив.

Семениха аж руки заломила спересердя:

— Гей, люди добрі! Та через це злодійкувате насіння ніяк буде стебельця на дворі вдержати: обнесуть де що є. Та й то малий злодій украв, а стара злодійка

покриває. Та ти, крива відьмо, вчиш дітей крадіжки! Ти чоловіка звела на нінащо. За першої небіжки Гриць був порядний ґазда, а за тебе він і пияк, і нетріб. А то, бігме, радше би йому було повіситися, ніж мав зав'язувати собі світ із такою кривою відьмою. Грициха замахнулася палицею:

— А йди ж ти, мерзо! Я тебе до суду завдам, що ти мене відьмою називаєш. Аби-сте були люди свідомі. (При цім слові сусіди поховалися поза плоти). А я присягну, що то ти відьма. Я знаю, що ти ходила гола навкруг хати з макітрою на голові.

То була робітна днина: чоловіків не було дома, лиш жінки. Тому Семениха балакала ще довгенький час із Процихою. Проциха плекала дитину обвислими, зжовклими грудьми та й приповідала:

— Добре кажете, Семенишко, то вона звела Гриця на нінащо. Який став тепер! Сором межи люди показатися: та він і в неділю в чорній сорочці. Не дбає вона ні за чоловіком, ні за Василиною. Дівці вже двадцятий рік, а люди не трапляються. А все через ню.

— Погань, кажу вам. Таже я ще затирила його першу небіжку. Жили, як той казав, у мирності і в радості. Мав з нею двоє дітей. Старша Марія, та померла вже віддана, при першій дитині. А оця молодша, Васирина, та яка стала? Непевне воно таке: і в очі чоловікові не подивиться, все в землю. А всьому вона винна.

— Гриць забанував за першою небіжкою; після її смерті та ходив цілий тиждень, як стросний: ні робота його не бралася, ні їда. Потому, що робити, оженився. Та — якби жінка людяна. А то лучилася така помийниця, що не то роботи з неї, але й доброго слова нема. Крива відьма, та й решта.

— А ви ж гадаєте, що він чого розпився? Таже за першої небіжки де-де-де — господар на все село. А тепер? От гноба: і сама не здихає та й йому не дає жити, боже, прости мені! От гріхи.

Також панотець Антоній Мав Гриця за пияка. Незабавки після того, як Гриць оженився вдруге, панотець закликав його до себе.

О. Антоній був старий чоловік старої школи, завзятий табачник. Він належав до "твердих русинів", говорив з жінкою й дітьми по-польськи, а на мужиків натискав, аби не говорили це, це се, але с і є.

— Учить нас сіяти! — говорили люди.

Гриць увійшов до кімнати, поцілував панотця в руку і став оглядати перепудженими очима портрет Снігурського, що висів над бюрком: іще не видів такого "страшного святця".

— Слухай-но ти, Грицю (панотець кождому тикав), питаюся я тебе, чого ти розпивався? Та тобі не встид: таже ти якийсь ґазда?!

ґазда глипнув жалісними очима на Снігурського.

— Просю божої ласки та й вашої, та де ж я? Лучилася пару разів оказія та — щоправда — був-єм трохи горівчений, але аби аж розпитися, то... бігме, я не тото... не свідім, та й уже.

О. Антоній зажив табаки та й став Гриця, як то кажуть, псячити.

— Ти сякий-такий, маєш мені присягнути від горівки, розумієш?!

— Таже я розуміти розумію, але присягнути... то вже ні.

— Як? Що? Чому? Ти не хочеш присягнути від горівки?!

— Бо то з хліба,— сказав Гриць непевним, але переконуючим тоном.

І з присяги нічого не було.

— Чекай-чекай ти, лайдаку, прийде коза до воза. Та й прийшла коза.

— Узяв піп на мене пізьму,— говорив Гриць до жінки по якімось часі, вернувши від хреста.

— Як, за що?

— А чи ж я знаю.

— Но, а відки знаєш, що взяв пізьму?

— Як, відки? Аді, охрестив дитину Ерстиною!

— А ти ж що?

— Та я казав: хрестіть, кажу, Єрина, а він охрестив Ерстина.

По двох роках охрестив знов панотець хлопця Родіо-ном.

— А як хлопець називається? Казав-єсь, що Никола?

— Таже я казати казав, коли ж бо має на мене пізьму. От і не нагадати, як назвав... Редьковою назвав.

— Иой! А ти ж що? Та як, хлопець та аби звався Редькова.

— Іди питайся його. Я йому кажу Никола, а він: хрещається, каже, раб божий Редькова, та й решта.

Проте, однак, Ернестину всі звали Єриною, а Родіона Николю.

Але Гриць не був такий пияк, як другі пияки. Пияком звичайно є той, хто п'є в корчмі та й хто п'є завсіди: чи є товариство, чи ні, чи є причина пити, чи ні. А Гриць не так. Він майже ніколи в корчмі не пив. Приносив собі завсіди горівку додому. Лиш мав ту пияцьку прикмету, що пив сам, не дбаючи про товариство.

Гриць "заживав світа" лиш у неділю. Буденного дня ходив у поле, як кождей. Та тільки тоді майже ніколи не говорив. Сусід Іван, що мав письменну жінку, розповідав не раз, що "Гриць, каже, виговориться в неділю на весь тиждень та й цілий тиждень відтак не потребує говорити".

Грициха через "роматиз" не могла ходити. Вона вічно пряла. Пряла в село вовну й повісма, а за то діставала "межи діти" то муки, то скорому.

Василина була в хаті ґаздинею, але й на лані робила. Двірський економ, гербовий шляхтич, що був колись високим урядником, обікрав касу й пішов "на утшиманс родакуф" *, уважав Василину майже за двірську наймичку. Коли треба було робітника, то він приходив до Гриця та й кричав із вулиці:

— Васирино, а ти ще дома? Ти не знаєш, що в мене робота? Махай на лан!

Василина заробляла стільки, що ставало наймати плуга (у Гриця було два помірки й город), ну — та й Грицеві на горівку.

III

Це діялося по жнивях у середу. Було якесь церковне свято; у поле ніхто не йшов. В громадській канцелярії сидів писар Василь під образами за столом, війт коло вікна за столом, а Семен, касієр, і присяжний подальше на ослоні.

Громадська канцелярія була у Семена. Він мешкав по однім боці, а другий відступив на канцелярію.

Всі дивилися зі співчуттям на писаря, що аж упрівав, читаючи якесь письмо від старости. Та й мав чого впрівати.

Повітовий староста, ревний оборонець краєвої автономії, переслідував, як лиш міг, тоту раду громадську.

Громада, бачите, завзялася та й вибрала до ради самих противників дідича. Староста розписав другі вибори. Громада вибрала тих самих. Староста розписав треті вибори та й приїхав сам до села на вибори.

Старий війт перепудився: сам перший голосував на нових радних. Переголосувало ще кількох, а старості здавалося, що то панська ліста, та й

зробив виборчий маневр, винайдений польською шляхтою в Східній Галичині. Закінчив голосування, хоч голосуючих було ще кілька кіп.

— Решта не будуть голосувати, бо то самі лайдаки,— порішив староста й від'їхав.

Коли ж рада громадська зачала урядувати, тоді аж староста доглупався, як він сам себе в дураки пошив. Тото ж було відказування!

— Та то самі лайдаки, розбійники, злодії! Не вір жодному хлопві, як псові. Я їм дам, я їм покажу!

Найгірше вийшов на тім писар Василь. Нова рада громадська відрядила старого писаря, котрий був правою рукою старости та й обікрадав громадську касу, ї вибрала Василя. А Василь іще в писарці початковий чоловік. Тамошній учитель привчив Василя трохи "краєвого язика", та й Василь уже знав, щорачи звешхносць гмінна не значить: най громада ловить раки, аполеца сене значить: бити по лиці, але зате до урядової стилізації не міг ніяк привикнути.

— Слухайте, Василю,— говорив учитель, вас тото милить, що на кождім письмі стоїть усе на самім початку: високе цісарсько-королівське міністерство зарядило рескриптом з дня такого до числа такого, а високе цісарсько-королівське намісництво з дня такого до числа такого,— а вас най то нічого не обходить/Що вам там міністерство, намісництво, ви читайте самий кінець, там є то, що треба.

— А того ж не треба? .

— Не треба.

— А нащо ж пишуть?

— Гм, гм, нащо пишуть,— учитель подумав хвильку,— нащо пишуть? А нащо дають над / крапку, таж і й без крапки не було би а, тільки і.

— Правда.

Та тільки Василь ніколи не знав, що лишити, а що читати, а тут староста тисне.

Тож Василь прів над письмами, а присяжний говорив до Семена:

— Ой, так, так: читати, то не ціпом махати.

— А ви ж як гадали? Таже то працюється головою. До хати ввійшов Гриць, темний та назний, з запалими

очима. Видко було, що слабий. За ним високий, сивий єврей Борух. Його називали "Короп", бо був дуже худий. Гриць почав говорити, не привітавшись,— знак, що справа дуже важна.

— Прошу вас, пане вйіте, та й ви, пане писар, та й ви, панове радні. Наперед прошю божої ласки, а відтак вашої: дайте мені поміч, зробіть межи нами ряд. Короп наважився мене з світа зігнати!

Короп замахав руками:

— Я від тебе нічого не хочу,— ти мені верни мої гроші.

— Відки ж я тобі, добрий чоловіче, гроші дам? Таже з коліна не вилуплю. Зажди: я ще з села на втікаю. Устараю, то дам.

— Чи ж я тебе в шию б'ю? Не маєш, не віддавай.

— А чого ж хочеш? Бійся бога, май серце, Борух! Чого мене ріжеш без ножа?!

— Таже чекайте, говоріть за рядом: як зайшло, що є межи вами? Відки ж я можу знати? — говорив вйіт своїм звичаєм, поволі й виразно, начеби проводив молитви малій дитині.

— То так було,— зачав Короп, але Гриць перебив:

— Чекай, най я скажу! Вйіт дав першенство Грицеві:

— Ти, Коропе, зажди, най Гриць говорять, а відтак ти маєш своє говорити.

Короп не перечив:

— Най говорять Гриць.

— То отак було,— зачав Гриць.— Я з Борухом нічого не мав, у жадні інтереси не заходив, за grunt, за поле не було межи нами й слова бесіди.

Може, ні? Кажі, Борух, осьде при людях, най чують пан начала, пан писар та й люди. Кажі: так чи не так; була межі нами бесіда за ґрунт?

— Грицю, ти говори далі. Я своє скажу накінці,— залепотів борзенько Короп.

— А я осьде побожу сто раз, не раз, перед цілою громадою, в церкві побожу, коло престола, і я побожу, й жінка моя, й діти мої, що я Борухові за ґрунт ані словом не писнув. Хоть най він присягає, а хоть най я присягаю. Осьде кладіть хрест, світіть свічки, най присягаю. А ні, то приводіть рабина, най Борух побожить. Най він побожить, що була бесіда, а я побожу, що неправда. Най він побожить на свою душу, що була бесіда, а я побожу на своє здоров'я, що неправда. Най він побожить на свої діти, а я побожу на свою маржину. Маю всього одно паця й корівку, а отже би-м зараз на маржину побожив.

Та й видите, пане вйіте, і ви, пане писар, і ви, панове радні, ви в нашім селі урядники, а отже щоби-м з цього місця не поступився, щоби ми руки покорчило, щоби ми очі білками стали наверх, як я з Борухом за ґрунт хоть пусте слово заговорив. Що правда, то не гріх. Може, ні?

А сьогодні рано приходіть Борух та й ні в дві, ні в три каже, що мені ґрунт зліцитує, говорить, що я підписався йому на ґрунт. "Ти, каже, підписався мені на ґрунт". Жінка колотила на припічку кулешу, та як у Бо-руха це слово почула, то колотач у її руках застиг. Ти мені, мой, жінку перепудив! Жінка до мене: "Ти сякий, ти такий, ти затеряв ґрунт, ти лайдаку, ти пияку",— ну— паплюжить. Публіка на все село. Жінка в плач, діти в плач, а я став ні живий ні вмерлий.

Це ошука, Борух, ти на ошуку взявся, бо я аби то, що за нігтем, то ні!

Короп прийшов до слова:

— Чекай-чекай, Грицю, ти говориш ні се ні те. От послухайте, пане вйіте, що було межі нами...

— Ні,— достоював Гриць,— за ґрунт я йому нічого не казав.

— Що тобі таке? Я за ґрунт тобі нічого не кажу.

— От крутиш, а видиш, що крутиш, не крути, Борух! Короп став нетерпеливий:

— Що хочеш від мене? Я до тебе "нічого не говорю, я собі до вїйта. Слухайте, пане вїйте! Він позичив у мене на Знесіння перед десятима роками сто левів на процента, бо казав, що має довг сплатити до банку. Я йому чекав-чекав за той довг, а він як не віддавав, так не віддавав. Я його запізвав до суду, а на терміні він підписав мені злагоду, що має мені вернути до трьох років ратами двісті левів. Він рати не поповнив, а я заінтабулювався на ґрунт. Він не платить далі, а я хочу пустити ґрунт на ліцитацію. А щоби люди не казали, що я злий чоловік, то я сам не буду ґрунт ліцитувати. Я продам банкові, а банк його зліцитує. Я йому прийшов казати по-добру, так, як чоловікові: верни мої гроші. А як ні, то я ґрунт продам на ліцитації. А щоби люди не казали, що я злий чоловік, то я продам банкові,— най банк твій ґрунт ліцитує. А він до мене...

— Що, до тебе? — крикнув Гриць.— Я до кожного! Хто би мені зважився мою діднину, мою працю порушити, то, аді, осьде кажу при людях, сокирою гачу в голову та й сам іду до криміналу гнити, а ти йдеш сиру землю гризти!

Тепер надійшла Грициха. Через "роматиз" не могла враз із чоловіком іти та й припізналася. До канцелярії не входила. Стала собі в сінях, сперлася на одвірок, куделю встромила за окрайку й почала прясти, перехиливши голову аж до канцелярії, щоби чути розмову. До неї вийшла Семениха (вони вже не гнівалися), стала собі також у сінях і слухала розмови, ніби віднехотя. Бабське діло не до ради.

Тим часом Короп виймив письмо і подав Василеві-писареві:

— Що то багато говорити? Осьде є злагода, ти її підписав у суді. Най пан писар прочитають та най скажуть.

Пан писар почухався в голову. Був приготований, що оглянувши те письмо, муситиме заявити: "Я до цього не беруся, треба пана учителя". Але ні. Це письмо було знайоме Василеві. Короп уже приносив ту злагоду до Василя, та й Василь відчитував її враз із учителем. Учитель вияснював Василеві, що там стоїть. Це не була злагода, це був дозвіл на реальну езекуцію. Василь

тепер старався лиш дошукатися в письмі того, що йому учитель говорив. Та не міг ніяк. Він чудувався лиш, як учитель тільки в тім письмі дочитався.

— Та що, вуйку Грицю, злагода. Підписали-сте ся, що заплатите. А не платите, то суд йому позволив заінтабулюватися на grunt.

Гриць стис плечима.

— Я на ніякий grunt не підписувався.

— Чи підписували-сте ся, чи ні, то право так каже, що Короп може собі на вашім gruntі пошукувати свого довгу.

Грициха перехилилася через одвірок:

— Як то може бути, щоби право було для Коропа, а щоби для нас жадніського права не було?

— Так, так,— доправив Гриць,— право є кождому однаке.

— Що ж воно таке за право? — говорила Грициха.— Та й відколи воно так на світі, аби віддавати grunt із-межи дітей у лихварські руки. Я — дурна баба, але мені здається, що право не може нікому grunt відбирати та й лихвареві давати.

— Я такого права не приймаюся,— сказав рішуче Гриць.— Як мені нема права в громаді, то я йду деінде: я знаю, куда двері втворюються.

Тепер зачав говорити вїт поволі й виразно:

— Таже погодіть. Я вам жадного права "є можу робити, бо вже суд ізробив: суд старший над мене. А з цим така справа, вуйку Грицю. Таже ви затямили небіжчика Гаврила. Який був багатир? Пари йому в селі не було. А що собі вистроїв? Заліз у банок, рат не поповнив; та не пішло все господарство на бубен? Пішло! А також викрикував, що: "Ану, каже, най хто, каже, прийде, то каже, заріжу". А з'їхала комісія та й хату, й увесь grunt віддала панові. Ще й дотепер у ній сидить Кручка. Позичив — віддай, а ні — з'їде комісія та й уже.

— Таже я не спираю гроші віддати,— почав лагідно Гриць,— але тепер не маю. Відки возьму?

Короп приступив ік Грицеві:

— Кажи мені правду, відки ти можеш відтак мати? Маєш що продати на двісті левів, чи маєш їх відки устарати? Таже то не двісті крейцарів, то сума. Я тобі скажу правду, мене кортить купити в тебе помірок під горою. Ти мені відступи помірок, а я тобі підпишу, що межі нами злагода, що я заспокоєний. Однак той помірок тільки не варт, ніхто би тобі за нього тільки не дав.

Грициха скричала:

— Я не зволяю! Що то за якеś ошуканство?! Ти, Коропе, не підходи мені чоловіка: в мене діти є. Ми годуємо з того помірочка дітей та й себе. А ти, Грицю, най тебе бог боронить! Гей, люди! Що цей загадав, що цей загадав? Хоче мене з дітьми з торбами на старість пустити. Світку ти мій гіренький?

— То не силувана річ. Я собі своє пошукаю: роблю цесію на банк, та най вас ліцитує.

Грициха впустила веретено та й ухопилася обома руками за одвірок:

— Як то може бути? Пане начальнику! Таже ви вїт у громаді, а ви мовчите?! Кудаж це? Гей, люди добрі! Та я через лайдака аби-м з дітьми з хати забиралася? Таже, адіть, ми каліки!

— Вічні каліки! — додав Гриць.

— Він щонеділі пиячить, а я з дітьми караюся та на старість піду попід чужі плоти?! Наробив довгів, а мене з дітьми в старці пускає. Таже вас громада вїтом настановила, аби-сте робили право межі людьми. А ви за бідними людьми, за каліками, не хочете обстати?

— А як же ж я обстану,— відповів вїт,— заплатю за вашого чоловіка, чи як?

— Та хто вам каже платити? А як? Аби не було при-пору лайдакові, що пускає діти в жебри? Нащо ти діти наплодив?

Вїт озлобився:

— Мовчи, бабо, не тремкоти мені тут! Тут гмінська канцелярія, не корчма! Тут урядкується!

Грициха на такі тверді слова, а ще урядовою бесідою, притихла, але журу свою виливала далі перед Семенихою напівшепотом:

— А дивіться, сусідо, наплодив ворог діти, та хіба йди додому та ший торбу на нього і на себе. Таже діти не просилися на світ.

Та й Семениха так гадала:

— Ой, правда, кумо, правда: дитина не проситься на світ та не проситься.

— Знаєте, кумко Семенишко,— говорила Грициха,— прийшов сьогодні рано Короп... Я сиділа на припічку та й колотила кулешу, бо я немічна каліка, а стояти не годна, аби при якій роботі. Миколка десь вибіг на вулицю, а дівчище (так називала Василину) засувала горшки в піч, Єрина силяла ґердан, а Гриць робив щось у хаті, чи зубок до грабель тесав, чи... От, видите, бігме, я вже забула, так мені баки забили. З розуму сходжу. А Короп, знаєте, входить до хати: "Добрий день",— "Добре здоров'я". Мене гей щось тякло, щось мені гей під серце підступило: що цей, гадаю собі, зранку хоче? А він таки до Гриця. "Що, каже, Грицю, робите?" — "А що ж би,— каже Гриць,— дали мої ґаздині сночі пацяті їсти та й забули цебер узяти. Паця влізло в цебрик та й, аді, висадило дно дочиста. Тепер бери та грайся: уставляй дно, збивай обручі..." От видите, нагадала-м: Гриць цебрик збивав... "А ви що скажете?" — питається Гриць Коропа. "А що ж би? Нічого доброго",— каже Короп. А мене знов гейби хто гранею обсипав. "Прийшов-єм,— каже Короп,— аби вже був раз кінець із нами. Я чекаю тобі, каже, за гроші вже десятий рік, а тобі ні в гадці віддавання. Я прийшов, каже, тобі сказати, пускаю твій ґрунт на бубен. Ти, каже, з ґрунту вступайся; а мені мої гроші мус бути!" А я, знаєте, як-єм це слово почула, то так, якби мене хто довбнею по голові вгатив. Таки кажу вам, кумко Семенишко, пусти-ла-м такі сльози, як горох... Грициха заплакала.

IV

Як вийшли з канцелярії, то Грициха докоряла ще дорогою чоловікові. Гриць приоставав та й слухав мовчки докорів, наче той віл, що сам наставляє шию в ярмо.

У Івана на воротах поставали Ахтемій та й старий Михайло. Вони приходили щосвята і щонеділі до Івана. Михайло, сам неписьменний, держав у спілці з Іваном газету. їм вичитувала Іваниха.

— Я би їй держав сам газету,— говорив Іван,— але що ж? То ще молоде: соромливе дуже. Якби її другі жінки взяли на язик за газету, то вона би з сорому, відай, під землю провалилася.

У селі не має ніхто ніякої тайни. А ще така справа, як Грицева, що його "Короп хоче зі світу зігнати", то вона й малій дитині не була невідома. Тим-то Грициха не розповідала всього наново.

— Іду люди, іду торби шити! — приповідала.— Затеряв, запроторив усю працю. Адить, ворог пускає діти попід плоти!

Гриць спробував боронитися:

— Та що ж я? Короп наважився на моє життя!

— Вороже лукавий! Що брешеш? — перечила Грициха.— Та тебе заставляв Короп щонеділі пиячити? Та тебе Короп бив у шию, аби-сь зичив у нього гроші?

Справді, Короп не заставляв Гриця ні до чого: не було що відповідати, тому Гриць потягся мовчки за жінкою додому.

Короп вийшов з канцелярії і, не зважаючи зовсім на людей, говорив сам до себе по-єврейськи. Михайло насівся на нього:

— Коропе! Ти з громади жиєш та й людям пакості робиш? Таже якби люди на тебе не робили, то ти би не мав з чого жити. Ти обснуєш чоловіка, як павук, та й висисаєш із нього кров, як павук з мухи.

Короп став:

— Я впоминаюся за своїм. Я йому дав готові гроші на долоню. То моя праця, я їх ніде не вкрав.

— Не вкрав, але й не заробив. Ми, робітні люди, продукуємо гроші, а ви, легкобити, ужиткуєте.

Михайло мав звичку послуговуватися книжними словами, що їх вислухав з газети. Так привикав до тих слів, начеби їх уже змалку переймив, та й був переконаний, що кождий розуміє ті слова.

Іван також вмішався до бесіди. Він Коропові викав; взагалі нікого не обижав, але вмів чемними словами заїхати в самі печінки.

— Таже ви, Борух, уважайте, що в Гриця діти є. Ви його не пустите внівець, бо йому вже небагато належиться, але його Діти. Як ви чужим дітям, так бог вашим. Та не шкода дітей? Що вони мають покутувати за ваші гріхи? Таже вашому Міхулові вже, відай, двадцятий рік, бо вже осліп на праве око.

Всі три злобно підсміхнулися. Євреї звичайно калічать синів, аби їх звільнити від військової служби. Короп не почувався до гріха:

— Най покутують діти за мої гріхи: я ніякого гріха не маю. Впоминатися за своїм, то не гріх.

Відійшов, не зважаючи, що Михайло аж вогнем сипав, так резонував:

— Отак-то люди сходять на біду! Та Гриць богу духа винен: позичив сотку, вертай дві, так, якби йому на оборі проценти росли. Кажуть: маєш суди, боронися. Як же бідному чоловікові боронитися? Раз: не має відки (таже то коштує), а друге: блавучить час. Прийшов на термін: погодімся, то й погодімся; двісті, най буде й двісті, лиш аби не було тяганини. Але де?! Він тепер, аді, якої загнув: банком пужає, помірок би брав. Достоту, як той дідько, що, кажуть, як чоловікові прикро та й не може собі ради дати, а дідько тиць шнурок у руки, ще й на шию заложить.

— А який став маючий,— заговорив маломовний Ахтемій.— Та кажуть, що він у нашім селі так забагатів.

— На, маєш! — перебив Михайло.— Таже я тямлю, як він зайшов у наше село. Кажу вам, дранки не мав на собі. А як узявся на гендель, та назбивав суми суменні. Та й де він тільки маєства назбивав? Таже в селі й не видно тільки маєства.

— Як не назбивати, як лупить з остатнього,— сказав Іван.

— Та й нема тому ніякого припору,— говорив Михайло.— Чоловік, що працює, та йому вже на роду написано, аби з нього шкуру лупити. Робить ураз із волом на ниві, а прийдеться збирати — нема що. Поле не вродить, то хапайся хоть бритви: дають у банку, бери в банку. Тисне банок — то ти питай милосердної душі, аби зарятувала. Та й лучиш саме на порядного лупія, бо добрий чоловік так само мліє з голоду, як ти. Залізеш лихвареві в руки, то-с господар із його ласки, доки йому до вподоби, аби-с був господарем.

Іван притакнув:

— У суді також нема ради: його право! Йому дадуть в и р о к, а ти, бідний чоловіче, хоть із моста та в воду.

— Та й то ще не смій там рибу ловити, бо заарендували,— сказав маломовний Ахтемій та й засміявся мужицьким сміхом, що тільки голос ніби сміється та й губи стягаються до сміху, але по обличчю зовсім не пізнати, що то сміх.

Щирий сміх дуже рідкий та й тому неприличний. Щирим сміхом сміється, приміром, дівча до хлопця з любощів. Але люди кажуть, що воно не сміється, тільки шкіриться.

— Чого шкіришся, не видиш, що ягнята в озимині? — кричать на таке дівча і вважають за більший гріх то, що воно шкіриться, як то, що не пильнує ягнят.

Всі тут постановили пустити Коропа в газети, хоть Михайло був переконаний, що всього того не списав би й на волівій шкурі.

V

Гриць лежав слабий. Ніхто не мав навіть надії, що він подужає. Прийшов час, треба вмирати.

— От Банат умирає,— говорив Михайло до Ахтемія.

— Та й я чув. Та вже нема йому виходу?

— Де ви взялися! Таже то старовина. Най лиш що найменше, та й уже по нім. То ще дивно, що ще досі налатається.

Кілька день після того з'їхав до села здакуційник за податками. По селі зойк і плач: "Беруть гічки за дачку!" Це так само, якби хто пустив чутку, що йде чума, й холера, й пожежа. Одного обібрали до сорочки, другому забрали муку з корита, а Дмитро, на щастя, два місяці тому погорів. Прийшов до нього здакуційник, а в нього хата нова: чотири стіни ще не мащені. Коли ж бо чортова овечка на городі забляла. Здакуційник за голосом: аж пасеться на городі овечка та й двоє ярчат коло неї, ще й копичка сінця стоїть. "Твої вівці?" — "Мої!" — "Твоє сінце?" — "Моє!" — "Забираймо!" Та й забрали з присяжним.

Дмитро почухався в голову:

— Кроть твою, гаде. Чого я такий дурний?! Та не вигнати мені було вівці в поле!

Йому, розуміється, не лишилося нічого іншого, лиш жінку сварити. Жінка також не мовчала, та й Дмитро в той спосіб розважив своє серце. Потому прийшов до переконання, що йому, властиво, було не жінку, але здакуційника насварити.

Вийшов з наміром піти впитися, але потім обрадився, що ліпше відвідати слабого Гриця. Одно, що Гриць йому рідня, а друге, що все легше, як видиться чоловіка нещасливішого від себе. Пішов до Гриця.

У хаті сиділи на лаві вїт і Семен, а в сінях великий Микита та й малий Микита. Оба ровесники, ще дуже молоді ґазди. Оба втекли від хати в нових кожухах.

Кожухи однакі. Та на великім Микиті був той кожух кожушиною, а на малім Микиті був той кожух кожушищем. Великий Микита держав руки на животі, а малий Микита держав руки на крижах.

Грициха сиділа на припічку. Хору ногу, обвинену в кусник старої опинки, перев'язаної чорною крайкою, держала на стільці.

Шкромадила барабулю.

Гриць лежав на постелі жовтий як віск. Очі мав прижмурені, ніби спав. Віддихав тяжко. Дмитро став собі коло Микитів.

Війт боявся, аби йому котрий не поставив оце питання: "Що ви за війт, коли зволяєте на таке лупійство в селі",— тому балакав із Семеном за збіжжя.

— А я вам кажу,— говорив війт поволі й виразно,— що нове збіжжя, то воно не до нашого поля. Правда, воно видатніше, але наприклад: зводиться борзо. Возьміть цаске жито. Який із нього хліб? Чорний, як свята земля. А з простого жита, вважаєте, та хліб білий, як пшеничний, питльований. Я ще маю від небіжчика дєді просте жито та й ще-м його не змішав. Навмисне держу: на пам'ятку. Такий, кажу вам, хліб, як коли паска. Та й цаске жито,— йому, вважаєте, в нас застудено. Ану, як нема снігу, а добрий мороз шарне, то зараз цаске жито,— дивіться, а воно згоріло, ізжовкло. Бо воно голе: наверху. Ану возьміть просте жито,— воно вже рідко де є, в нашім селі лиш у мене,— то воно от як у кожусі: зерно всередині, глибоко. Не боїться ні студені, ні морозу.

Гриць отворив очі, а Грициха до нього заговорила:

— Грицю! Аді, люди прийшли на тебе подивитися. Прийшли тебе відвідати. Пізнаєш людей?

Гриць відповідав тихим голосом. В середині бесіди часто приоставав.

— А чому ж би я людей не пізнавав? То що я, з глуздів зсунувся? Дякувати людям, най їм бог заплатить, що відвідали слабого. Як подужаю,— то й я їм у пригоді стану.

— Ой, уже тобі зозуля не буде кувати! — сказала Грициха.

— Що ж бо ти, жінко? Таже я ще, богу дякувати, не вмираю. Я ще гадаю сам помірок під сіножатами виорати... От піду до Семена, та мені плуга дадуть. Дасте мені, куме Семене, плуга? Я вам відроблю в сапання.

— Чому? Дам. Коби здоров'я! — відповів Семен.

— А видиш, жінко. А ти би мені за живота похорон справляла... От подай мені ліпше води, бо спрага мене пече.

Грициха зачала рушатися, аби встати й води подати, але великий Микита не дав їй рушитися.

— Сидіть, Грицихо, сидіть. Заки ви з своєю ногою рушитесь, то Грицеві вже й відхочеться води.

Узяв квартиру, зачер води та й поніс Грицеві. Гриць підсунувся поволі вище на подушки і піднявся трохи. Губи йому так ізжовкли, що не мож було відрізнити їх від лица. Здавалося, що нема в нім і крапельки крові. Узяв квартиру, але не міг удержати; якби був Микита з другого боку не держав, була би кварта полетіла на землю. Микита нахилив йому квартиру до губів, як малій дитині. Гриць приклав уста до кварти, але й не пізнати було, чи хоть покушав води. Напоследок лишив квартиру Микиті в руках, а сам подався обезсилений на подушки, на давнє місце, і не пробував зсуватися. Віддихав тяжко. Каплі поту виступили йому на чолі.

— Дякувать, Микито,— шептав Гриць.— Добра вода... студена... Тото мене підкріпила...

Грициха гляділа уважно на чоловіка. Вона виділа, як він пожовк, як руки йому не служили, як відтак упав обезсилений на подушки.

— Чоловіче, чоловіче! Чого дуриш сам себе? Таже ти — труп. Аді, віддихатися не можеш, так умучив-єс ся тим, що-с трохи піднявся. Тебе вода підкріпила? Ти чуєш воді смак? Чоловіче, кого хочеш обтуманити? Таже тебе гарячка мучить!

Гриць звернув на жінку змучений погляд.

— Жінко добра... отямся... Бог із тобою... Але Грициха не зважала на то:

— Таже вмреш, чоловіче! Що крутиш божим світом? Аді, чути тебе трупом. А мене як лишаєш (говорила крізь плач)? На кого діти лишаєш? Підуть попід чужі плоти. Таже грунт задавжений. Піде весь на бубен. А відки ж я ще тобі на похорон візьму, за що тебе поховаю? За свої сльози? Таже по твоїй смерті ще треба буде відумерщину оплатити. Та аби, прем, що лишилося після твоєї голови, то піде все на штемплі та й на нотарі. Бо я не годна заробити: я каліка, ти не видиш? На-чю голову мене лишаєш? Чи я годна довги сплатити, чи я годна податки заплатити, чи я годна відумерщину оплатити, чи я годна діти вигодувати, чи я маю хоть за що тебе поховати? Певне, легше би й мені піти в сиру землю, але діти... На кого діти покидаєш?

Гриць знов повернув на неї змучений погляд:

— Жінко добра... чого хочеш від мене? Таже я ще не вмираю... то ти мене в гріб загониш, бо гризеш мене.

— Я тебе в гріб загоню? Ти мені таке вповідаєш? Таже я би тобі свого здоров'я вділила, якби могла. А ти ж не знаєш, що нас чекає після твоєї голови? Ти не знаєш, що діти небіжчика Гаврила та "валялися цілий місяць, як пєсята, попід людські плоти?

Тим часом у сінях зачали розмову. Зразу шепотом, а потім чимраз голосніше.

— Біда, мой, мужикові,— говорив великий Микита.— Так узяли його в крепи, що й умерти ніяк. Зслаб чоловік та й лиш чекає, коли надійде смерть та дух із нього випре, аж тут: не смій умирати, та й решта.

— Ану, би так пани або крамарі,— сказав малий Микита,— то хоть най усі вмирають, що до ноги, то ніхто їм не заперечить. Хоть най їх холера витисне до лаби, то кождому зась.

Та й Дмитро вмшався до розмови:

— Або най конає й десять літ, то вільно. А мужикові ні, бо зараз коштує. Або махай зараз, а ні, то вставай до роботи.

Малий Микита став допикати Дмитрові:

— А вам би, куме Митре, жінка також не дозволила вмирати. З вас сьгодні тягли душу за податки, а жінка би сказала: "Зажди, мой, сплати-но ти вперед дачку, а відтак умреш".

— А ви ж гадаєте,— відгризся Дмитро,— що виховаєтеся з кожухами? От лиш вирне здакуційник та стягне з плечей.

Великий Микита не зважав на Дмитрову бесіду:

— Ей, та кум Митер порадили би собі. У них лишився ще на поді один сардак та й одні чоботи. А кум Митер, якби наважилися вмерти, та заждали би під зиму, як надворі така фуфела, що носа надвір не виказуй. Тоді би вбули чоботи, сардак на себе та й: "Зажди-ко, жінко, я скочу тобі води принести". Та

намість води та зашиються в сіно, а в сіні вмруть, може, ліпше, як другий на постелі.

— Коби-то сіно! — сказав Дмитро.— А то ворог обчистив мене сьогодні геть із усього. Я просяся: "Лишіть хоть сіно, таже в мене вівці, що я їм узими їсти дам?" А вівці держу на податок. А він мені вповідає: "Не журися, каже, чоловіче, вівцями, ми й вівці заберем". Та й забрав і вівці.

В Гриця заболіли в'язи, бо дуже не вигідно лежав: плечі "а подушці, а голова скривлена під стіною. Він намагався зсунутися назад на давнє місце: вхопився одною рукою за бічну дошку від ліжка, а другою вперся на дно постелі. Але не міг ніяк.

Великий Микита пізнав, чого Гриць силується. Увійшов до хати та й закликав малого Микиту:

— Ходіть, Микито, та поможемо Грицеві поправитися на постелі. Вони зле лягли, та й в'язи їх зболіли.

— Дякувать, Микито,— просився Гриць,— дякувать... Я сам, не трудіться... Що ж, то невелика річ: ізсунути-ся... Лишіть, я сам.

Грициха знов удивилася уважно на слабого. Оба Микити взяли його за руки, як малу дитину, та й поклали нижче.

— Ти сам? — сказала Грициха.— Ой, уже ти сам нічого не меш робити. Уже ти сам і кроком не поступишся.

Оба Микити вернули назад до сіней та й кінчили розмову.

— Кум Митер,— говорив великий Микита,— вже би давно в раю раювали, а жінка через чоботи та й через сардак і надвір би не вийшла.

— Ой, у раю раювати! — сказав Дмитро.— А може, то занесуть отам на цвинтар — та й амінь: гний у ямі, та й решта. Нібито хтось допевне доконався, що люди саме по смерті раюють. Або, може, рай не для хлопа. Кручка ж не казав, що мужик не має душі? Мужик, каже, при смерті, та випускає так пару з себе, як худобина.

— Та й ви собі погадайте,— говорив малий Микита,— де мужика по смерті примістити? Пана — інакша річ. Бо що ж? Пан або злий у бога, або добрий. Добрий пан наймає служби, роздає на бідних, ховають його з десять попів тощо. Бо має відки. Такого зараз по смерті до раю. А злого в пекло. А з мужиком же що зробите? Мужик дурний. Він ніби знає, як бога хвалити? Ходить до церкви, бо другі йдуть, та й хреститься, гейби від мух обганявся. На бідних не роздає, бо й сам би взяв, якби найшовся такий дурний, щоби мужикові щось дав. Попи не відмолюють, бо не має за що служби наймати. То так, одлук параграфу, належалось б йому на саме дно до пекла. Але ж бо знов давай його там до пекла, коли він і тут має пекло. Та ніби до чого вмирати, як на таке саме? А так ліпше най згине, як худобина, та не буде з ним на суді котори.

— От маєте, якби так кум Митер крадьки від жінки вмерли. Та до раю їм ніяк, бо параграф не пустить. Таже без сповіді би вмерли. А до пекла нема рації їх дати, бо що ж вони кому злого зробили? Що погоріли, то невеликий страх: таже й церква може погоріти.

Дмитро махнув рукою:

— А зрештою, хоть би мене дали до пекла, та гадаєте, що би пізнав, чи то пекло, чи рай? Почув би, відай, що трохи інакше, як на землі, але хто знає, чи не було би ліпше. Та й що ж бо то за пекло? Нема кари та й нема пекла. Отже, радше най там у ямі зігну, та по смерті не заходитимуть сендзії в голову, що зо мною робити.

Всі три підсміхалися мужицьким сміхом, що тільки голос ніби сміється та й губи стягаються до сміху, але по обличчі зовсім не пізнати, що то сміх. Такий сміх не перебиває й не зупиняє розмови. Грициха шкроматила барабулю. Всі у хаті слухали тої розмови зовсім рівно-душно. Тільки Гриць часом зітхав...

VI

Кільканадцять днів після цього прийшли відвідати слабого Семениха з Процихою та й Іваниха. Семениха сиділа під вікном на лаві, а Іваниха з Процихою стояли коло дверей. Молоденька Іваниха дуже несмілива. Страх їй прикро було, що дуже велика: Проциха сягала їй під груди. Іваниха чулася опущена, бо кілька разів глипнула вбік на Проциху, не виділа нічого, тільки

Процишине волосся. Ще й то її непокоїло, що не могла найти слова розради для Грицихи. Семениха й Проциха говорили, а Іваниха рум'янилася.

Грициха сиділа на припічку з опертою на стільці хорою ногою та й пряла.

— Сусіди мої, сусіди! — приповідала.— Вже ж я довго з вами не буду сусідувати. Вже ж бо я піду з дітьми попід чужі плоти. Заберуть чужі люди мою працю. Цілий вік свій я гарувала, ночі не досипляла, робила тяжко, як та худобина, та й не собі, не собі.

— Кумко Грицихо,— потішала Семениха,— не завдавайте собі жалю. Таже бог ласкав, та й люди не татари. Є другі, що ще не так бідують. Та то вже християнин приходить на світ, аби бідувати.

— А ви ж гадаєте,— говорила Проциха,— що в нас гаразди, що ми не на такій стежці? Ой кумко, кумко! Таже бідно діється, так бідно, що прийдеться з голоду вмирати. Але християнин жиє надією: тручає біду, як може. Усе: най-ко та най-ко, бог ласкав, якомсь-то буде, а то все чимраз тісніше та тісніше. Християнин гарує ціліське життя. Отак цілий тиждень, як віл у плузі. А все: коби здоров'я, та якомсь перебудеться.

— Тим-бо то, Процишко,— підхопила Грициха,— коби здоров'я! А ви ж не видите, які в нас гаразди? Я — немічна каліка, та й нема вже, відай, на світі такої душі, аби мені раду дала. А Гриць — сьогодні-завтра...

— Ей, не говоріть, кумко,— сказала Семениха,— не гнівіть бога. То все божа воля. Ми всі під богом ходимо.

— Як не говорити, сусіди, як не говорити? Таже, адіть, який страшний став. Труп. Тепер іще в днину по-божому, але коби-сте вздріли та почули вночі. Насилу відкликую від смерті. Таки, кажу вам, як зайдеться, то конає, кажу вам: снісько конає. Я лиш дивлюся за свічкою. Не сплю я, сусіди, ночами не сплю; лиш наслухаю, чи вже не по всьому. Цієї ночі заснула-м на годинку та й то, знаєте, насилу: сон ізломив. Та й снилося мені таке страшне-страшне: серце віщує, що вже недовго потягне.

Десь я ніби йду до міста та й прийшла-м ід могилкам, а то саме коло червоного хреста; дивлюся, а я десь стою на високій горі та й гадаю собі: як же

я, гадаю, цю гору перейду, коли я каліка. Гадаю собі, буду хапатися руками корчів та й буду поволі спускатися, може, якимось ізлізу. Я, знаєте, хапаюся руками корчів та й спускаюся все нижче, нижче, а то десь-відкись узявся потік, такий, кажу вам, каламутний, аж чорний. А в тім потоці риби такої, аж кишить. А тота риба десь така вритна та страшна, що аж мене ляк зібрав. Кажу вам, тота риба десь підскакує та й у воді ходить пере-верци, а все втворює пащеку таку, як у пса, та й кланцає зубами на мене, якби хотіла мене прожерти. Я аж десь трясуся зо страху та й усе намагаюся нижче спустити, але так потихоньки, аби тота риба не вчула. Але я ніби й пилююся, та й усе на місці, а як лиш дотулюся до корча, а то такий шелест, гейби хто тягнув галуззя дорогою. Най буде, гадаю собі, що хоче, але я мусю від-си тікати. Беру я та й спускаюся далі та й лучила-м, знаєте, на камінь. Господи, як уріжуся десь головою до каменя, аж зуби задзеленькотіли. Я мац за зуби, а зуби всі повилітали. А тота риба, знаєте, десь вилазить із того потоку така, як гаддя. У мені серце замліло. Я відпустила зо страху корч із рук та й паду десь у якусь пропасть.

Знаєте, збудила-м ся та так-єм зіпріла, що-м була мокра, як скупана. Двері відхилені, холод тягне на мене, а голова та зуби так мене болять, аж лупають. Сіла я, знаєте, на припічку та й розгадую, що би цей сон міг значити. Вода каламутна, риба, зуби випадають — та це смерть, нехибна смерть. Загадала я собі таку довгу думку, що аж забула-м ся. Діти сплять, Гриць віддихає так тяжко та стогне... Діти мої, гадаю собі, що з вами буде? Підете попід чужі плоти, а відтак як підростете, то підете на службу до пана або шинкаря. Радше, щоби ви вперед повмирили, то так би мені тяжко не було. Раз би-х віджалувала — та й по всьому. А видивлюва-ти очі цілий вік, як діти валяються попід чужі плоти, як у дворі або в наймах немиті та нечесані молодий вік зробляють, то,— сусіди мої,— тяжко, то дуже тяжко... Що їх чекає на панській службі? Заки молоді, заки годні, робитимуть, а як іспадуть трохи з сил, то забирайся, ший торби та лізь добрим людям ув очі, аби помилували букаткою хліба. Загадала я собі таку довгу думку, та так мені тяжко стало, як коли би хто мені ніж у серце встромив. Отак я загадалася та й наслухаю, що Гриць робить. Слухаю, а він так тяжко сопе, якби вже конав. "Грицю, ти спиш?" — кажу. "Ні, не сплю",— каже. "Може, кажу, засвітити світло, може, тобі що

треба?"—"Ні, каже, нічого не треба, мені легше". А я знаю, сусіди, що він мене гулить. Прикро йому, прикро дуже, що загнав нас у таку біду.

Видиш, Грицю: красно виряджаєш діти. Єрина піде до двора дівувати. Люди показуватимуть на неї пальцями, як на остатню. А Николку тягатимуть шандарі за волоцюзтво, так як тягали дітей Дзіня-цигана.

— Йой-йой, жінко, що робиш зо мною! — проговорив Гриць, силкуючись обернутися до стіни.

Але не міг. Похилив тільки голову в той бік, як стіна.

— Та-бо ви, кумо, лишіть їх, не допікайте,— говорила Семениха.— Таже то ще не тото... Ще не так люди слабують, а однако виходять. Та й Гриць іще подужають. Бог ласкав.

Грициха не дала себе переконати.

— Що ж бо ви, Семенишко, говорите? Таже я би була рада, аби подужав. Та що з того? А ви ж не видите, який став? Шкіра та кості. Там уже нема кому виходити. Аби, прем, і легше стало, та кому там жити?

— Ет, говорите. Заріс чоловік, неголений та й такий, як старець. Ану, якби обголився, то би-сте й не пізнали.

Гриць повернув голову та й вдивився сльозавими очима на Семениху:

— Добре кажете, кумо. Дай вам, боже, здоров'я! Та я вже три неділі не голений.

— Аякже, аякже! — говорила Семениха.— Таки треба підголитися. А що ж? То так уже ведеться. Но, аякже. Таже то й висповідатися треба, та як неголеному?

Гриць повернув голову назад ік стіні та й прошептав:

— Та як?.. Чого мені сповідатися?.. Таже я ще не вмираю.

— То нічого, нічого! — відповіла Семениха.— Але хто знає, чиє завтра? Висповідатися треба. Чоловік, не знає, на чім стоїть. Сповідь нічого не завадить. Ану, не дай боже чого... Хто то може знати?

Грициха зітхнула:

— Ой, треба, треба. Добре кажете, кумо. Я вже це віддавна собі міркую. Ану ж, зайдеться вночі, та й по нім? Відтак люди говоритимуть, що через мене неспові-даний умер. От я таки піду до ксьондза, най висповідає. А ви скочте, Іванишко, за своїм, най прийде підголити.

Семениха встала з лави:

— Та ви, кумо Грицихо, сидіть, вам мука ходити. Я йду додому, возьму кожух та й сама піду. Заки Іван підголить, то я вже й вернуся.

Проциха пішла також із Семенихою.

Іваниха лишилася сама. Мала щось важне сказати, але не могла зважитися. Вона була м'якого ангела. А до того ще недавно віддалася та й не привикла ще межи людьми так поважно говорити, як молодиці. Дожидала, щоби її Грициха взяла на розмову. Але Грициха не зважала на неї, вона говорила до Гриця:

— Видиш, Грицю, не маєш уже що крутити божим світом: чужа жінка казала тобі висповідатися. Запроторив-єс ціле господарство, загирив-єс усе маєство, затеряв-єс де що було, загониш нас у нужду та в злидні.

— Ти то, жінко,— прошептав Гриць,— точиш мені печінки, як червак, день у день.

Грициха заздріла Іваниху коло дверей:

— Підіть-ко, Іванишко, з ласки своєї за Іваном. Іванісі серце в грудях забилося:

— Я зараз... Я прийшла вам сказати, що вже є газета. Там стоїть за Коропа та й за Гриця...

— Як? — здивувалася Грициха.— Ага, правда, що ви читаєте газету.

Іваниха зарум'янилася, похилила голову та й закрила лице рукою.

— Та що там стоїть? — запитався Гриць.

— Що Короп не по правді прийшов до маєства, та й ще хоче вас не по правді ліцитувати.

Гриць подивився на жінку з докором, а Грициха запиталася:

— Та відки вони довідалися в газеті?

— Петро Павлів написав. Михайло, та й Ахтемій, та й Іван проказували, а він ісписав. Написали, що все під присягою визнають.

— Тото добрі люди! — сказав Гриць.— Дай їм, боже, прожиток щасливий. Ей, коби навідався коли до мене Петро аби-х йому подякував красно. Тото добрий хлопець.

— Я йому перекажу Варварою, вона до нас приходить.

— Перекажіть, Іванишко! — обізвалася Грициха.— Варвара у вас буває, ви, відай, обі на газеті читаєте.

Цим словом Грициха добила Іваниху. Іваниха обернулася борзенько та й зітхнула тяжко, аж захлипала:

— Побіжу я за Іваном.

Але Іван саме в тій хвилі надійшов із бритвою. Йому переказала Семениха, аби пішов Гриця підголити. Іванісі легше стало, начеби чоловік прийшов відборонити її від стада вовків.

— Хочете обголитися, Грицю? — запитав Іван. Грициха відповіла намість чоловіка:

— Таже най підголиться, бо треба висповідатися. Гриць посумнів:

— Ет!..

— Не журіться, Грицю! — потішив Іван.— Ви ще жінку наб'єте. От як вас підголю, то жінка ще схоче потанцювати з вами.

— Бог би з вас говорив!

Незабавки після того відвідав Петро слабого Гриця. Не було нікого дома, бо Грициха віднесла десь пряжу в село, з нею пішла й Єрина. Василина робила на лані, а Николка, як звичайно, грався з дітьми на вулиці.

Гриць дуже завівся на Петрі: Петро не знав йому нічого сказати про ліцитацію.

— Я написав до газети. Михайло, та й Ахтемій, та й Іван проказували, а я написав. Варвара переказувала, аби я прийшов. Та й неня казали.

От і все, що дізнався Гриць від Петра. А надто Петро наче боявся: Гриць був такий страшний. Петро дивився більше на образ, як на слабого. На тім образі був змальований на склі св. о. Николай із зачудованими очима. Але Гриць мав прихильність до Петра ще відтоді, як Іваниха розповідала йому за допис. Він вдивився на Петра сльозовими очима та й прошептав:

— Нема... нема вже мені виходу. Ой, нема. Я — чоловік старий: уже віджив овоє. Час у яму.

Оглянувся боязко по хаті, начеби зрадив якусь велику тайну та й боявся, чи хто не підслухує його. Та в хаті нікого не було, і, окрім Петра, ніхто цих слів не чув.

Гриць зітхнув. Обернувся з трудом горілиць, уліпив очі в стелю та й спроквола процідив крізь зуби:

— Ой, коби-то... коби-то вмерти... так, як люди. Лежав нерухомо на постелі з очима, зверненими на

стелю. Пізнати було, що він думає щось багато, що всякі мрії снуються йому по голові. Лице його прибрало супокійний, хоть сумний вигляд, сльозаві очі блищали. Пізнати було, що він дивиться і нічого не видить, бо цілий зайнятий тими мріями. Петро сидів тихо, не рушався, бо був переконаний, що Гриць марить про щастя.

Не лиш кожний нарід має свою бесіду, але й кожний суспільний клас має хоть своє наріччя. Не в тім річ, як (виговорюють слова, але як їх розуміють. Для приміру — слово: дім. При цім слові уявить собі чоловік, що зріс у великім місті, кількаповерхову каменицю, а мужик нагадає собі низьку хату, соломною пошиту.

Коли би хтось ужив цього слова так, що воно мало би викликати на слухачеві якийсь чуття, то іншого чуття зазнав би чоловік, що зріс у місті, а іншого той, хто виховався на селі. Та й навпаки: кождий з них розповідатиме інакше за свої чуття.

Гриць хотів умерти, бо чувся вже зайвим на цім світі. Але хотів умирати так, як люди, не крадьки. Хотів розстатися з родиною так, як розстається після празни-ка батько з родиною, відданою на друге село: тобі тут жити, а мені там, оставайся здорова!

Гриць уявляв собі ту хвилю, коли слабий чоловік говорить до своєї родини:

— Закличте мені сусідів, най попрощаюся.

Він уявив собі ту хвилю, коли сусіди сходяться до слабого та й слухають його уважно, наче того, що вже не належить до цього світу. Гриць поставив себе на місце того слабого і в своїй уяві проговорив до сусідів, що ніби стояли коло його постелі:

— Сусіди мої любі та милі! Прощайте мені! Може, я вам котрому вгурне слово сказав, може, я вам котрому зле діло зробив. Може, я вас котрого скривдив* або образив, або обмовив. Вже ви від мене на цім світі ні добра ні зла не зазнаєте. Прощайте мені, Семене!

— Най бог простить! — ніби Семен відповідає.

— І другий раз!

— Най бог простить!

— І третій раз!

— Най бог простить!

За кождий раз ніби цілується з Семеном по руках.

— Та й ви, Іване, прощайте мені!

— Най бог простить! — ніби Іван відповідає.

— І другий раз! І третій раз!

Знов ніби цілується з Іваном по руках.

Та й так ніби розпрощався вже з усіма сусідами. Сусіди ніби сідають на ослін повагом і ніби дожидають, що він далі говоритиме. А він ніби каже подати собі води, а відтак говорить:

— Заки ще жию, хочу зарядити своїм маєством, бо я його з собою у гріб не заберу. А вас, любі мої сусіди, панове ґазди, прошю вас, аби-сте були свідомі, як я заряджую своїм маєством, аби відтак діти після моєї голови не сварилися, щоби по судах не тягалися, щоби не теряли марне працю на адукатів. Той помірок під горою відказую моїй найстаршій доньці, Василині. Там буде з півтора морга. Той помірок на ставищі відказую моїй другій доньці, Єрині. Там буде лиш морг, але за-то ліпше поле. Решту здаю на сина, на Николу: і хату, і город, і помірок під сіножателями. Мають мене за те похристиянськи поховати; на всі кошта поносять діти рівну часть видатків. А ти, стара, тулися при дітях! Доки Миколка малолітній, і доки дівки не повіддаються, доти ти, стара, збираєш політки. А в хаті маєш сидіти, поки живота твого. Син має тебе вдержувати та й похорон тобі справити, бо я йому найбільше відказав. По моїй смерті, як дівкам лучаться люди, віддавай їх та й відділюй їм пайки.

При цім слові Гриць ніби відчуває, що найстарша донька, Василина, вже не дуже за ним жалує. Там, у серці глибоко, в самім кутику, ворущиться несвідомо в неї бажання, щоби дедя довго вже не карався на цім світі, щоби пішов там, куди справився. Однако з цього не вийде. Вона має на прикметі парубка. А парубок як учує, що дедя відказав їй помірок під горою, то зараз у пару неділь засватає. Вона відділиться від родини та й стане сама ґаздувати.

Гриць ніби почуває, що Василина так собі в серці бажає, але це його не гризе. Адже живий живе гадає. Він рад іще з того, що так є, бо відтак говоритимуть:

— Аді, Василина Грицева вже віддається. Та й не дивно. Небіжчик лишив маєток, та й діти мають на чім ґаздувати.

Отакі-то були Грицеві мрії. Петро сидів тихо, щоби йому тих мрій не розігнати. Але Гриць недовго марив. Махнув рукою та й прошептав:

— Та що з того!

Нагадав собі, мабуть, як тепер є. Помірків тих уже давно всіх нема. Лишилися два, але й з них більша половина продана, у чужих руках. І тота кришка сьогодні-завтра не його. Довги на ній такі, що й сто літ жий, то стільки не приробиш. Щоби сяк-так оправдати себе перед родиною, удавав, що ще не вмирає. Але був переконаний, що йому ніхто не вірить та й що хоть би й подужав — то нічого не порадив би.

VIII

Гриць умер із початком осені, саме в найкращу пору, коли надворі нема ні літньої спеки, ні осінньої сльоти, коли сонце на погіднім небі гріє, та й не пече, а легесенький західний вітер обриває зжовкле листя з дерев.

На другий день його ховали. На похорон зійшлося мало людей. Були сусіди, а з подальших прийшов Са-фат, Михайло та й Павло. Прийшла й Варвара з Іванихою. Панотця ще не було, але був дяк. Це був одинокий чоловік на ціле село, що взяв собі панотцеву науку до серця та й намість: ц е, говорив: с і є, але, розуміється, лиш у розмові з панотцем. Дяк був старший чоловік, вдівець, худий та й дуже вже наглябистий. За те його прозивали Стулений.

— Ходіть, дяче, най вас поцілую! — говорила йому Варвара.

Дяк подивився на неї та й миленько всміхнувся:

— Ану-ко, гай!

— Коли ж бо ви стулений.

— Говори,— сказав дяк.— Я би ще ліпше вдавав, як молодий.

— Кашляти,— додала Варвара.

Малий Никола, з роздертою пазухою аж геть понижче пупа, бігав поміж люди, де вони рідко стояли, як у лісі поміж дерева, та й тішився, що так багато людей.

Геть набоці стояла Семениха з Процихою та й балакали.

— Ви були при Грицеві, як умирав? — запитала Семениха.

— Таже-м була. Але як конав, то-м не виділа. Кажуть, лиш раз хлипнув. То так сталося на млі ока. Ми-тер сидів коло постелі. Як Гриць мав конати, то Митер питався його за нумера. "Скажіть, каже, вуйку Грицю, які нумера! Ви тепер вгадаєте, та, може, виграємо на лотереї". Десь він того виніс із війська, що чоловік, як конає, то віщун: може вгадати нумера.

— Чудасія! Та сказав які нумера?

— Ей, де! Чоловік, як умирає, то, відай, нічого йому не в голові.

— Та й не признався до самої смерті, що вмирає? — запиталася Семениха.

— Ні!

— Та й до чого йому було таїтися? Таже очі виділи.

— Та правда, кумо Семенихо, що не було чого, але це так уже, гей із збіжжям. Як ударить сльота зо дві неділі на покоси, то чоловік знає, що збіжжя мусило зростися. Але як хто прийде з поля та й скаже, що збіжжя зрослося, то чоловікові так прикро, як коли би перший раз за того довідався. Так же й це.

— Але що перед сповідею або зараз по сповіді не приповівся?

— Гріхи!

Сафат — перший багач у селі — курив завзято люльку. "Так курить смачно, якби цицьку ссав",— говорили за нього. Курив тепер смажєк. Його дістається в той спосіб, що з питомого поля крадеться листки тютюну та й не сушиться на сонці, бо теребилюльки вздріли би, але сушиться в печі. Висушений смажєк задержує зелену краску, зато він залегкий до курення. Треба його вперед у люльці запекти, аби був міцніший. Сафат заговорив до Семена:

— Я втратив сьогодні робітну днину. В мене такої роботи, що де-де. Усе порозчинано.

Михайло підслухав та й рад був, що має нагоду хру-неві в печінки заїхати.

— А тебе ж хто сюди кликав? Сиди дома та пазь роботу. Може, хочеш, аби тобі Грициха заплатила за днину?

Сафат засоромився:

— Ви чого хочете з мене, Михайле? Я не п'ю до вас, то не кажіть мені: "Дай, боже, здоров'я!"

— То що, то що таке? — запитали навкруги.

— Адіть, люди,— говорив Михайло.— Багач собі кривдує, що втратив днину через похорон. Скиньмося, ґазди, ію крейцару на багача бо він утратний.

Надійшов панотець і сказав коротеньку проповідь. Що мав, зрештою, за пияка багато говорити?

Коли рушив похорон, зірвалися горобці з бур'яну і з поплотини. Жива, гамірлива, сіра верета здіймалася з берега Грицевого подвір'я і, наче гнана вітром, перелетіла понад дорогу та й сперлася за дорогою на крилатій старій грушці. Горішнім кінцем вхопилася за вершок грушки, а долішній підогнула, а потім щезла між гіллям. Горобчики, якби висипані з тої верети, скакали по галуззях і цвірінькали.

Зараз за деревищем ішла Грициха, підпираючися палицями, та й ритмічно голосила:

— Господарю мій! На кого ти нас покидаєш? На кого ти діти лишаєш дрібні? За що ти на нас прогнівався?..

Спів дьяка заглушив її голосіння. Васирина йшла похнюплена, а Єрина плакала. Николка їхав іззаду за похороном на соняшнику та й бив прутом заімпрівізованого коня.

Сафат обізвався до Семенихи, що припадком ішла з ним поруч:

— Адіть, Семенихо! Котре щиро жалує, то не вміє красно голосити, бо жаль не дає. Таже то серце крається. А котрому байдуже, то так приповідає, якби на книжці читало.

Всі жінки плакали. Кожда, мабуть, нагадувала собі якусь свою журу та й плакала. Проциха говорила до Михайла:

— Ото лишив дрібні діти. Що з них тепер буде?

— Пролетарі! — відповів Михайло, думаючи, що й Проциха мусить розуміти це слово.

Проциха здивувалася, і ніяково їй стало. На селі люди не знають питатися, яке значіння має котре нове слово. Процисі здавалося, що її пам'ять ослабла, коли вона не розуміє Михайлових слів.

Задзвонили в дзвони. На селі дзвонить паламар одною рукою та й через праву видобуває з дзвонів якийсь акцент. Підставити під голос дзвонів яке-небудь чотирискладове слово, то дзвони говоритимуть те слово. Через

те, що Проциха вдумувалася в слово: пролетарі, їй здавалося, що дзвони так і говорять до неї: "Пролетарі, пролетарі".

Від церкви було видно цвинтар. Увесь був зарослий деревами. Поміж ними білілися хрести й хрестики. Цвинтар заступав собою цілий виднокруг від сходу сонця. Чисте, осіннє, голубе небо спускалося над цвинтарем та й наче входило там поміж дерева й хрести. Ніби за тим цвинтарем і не було вже нічого далі на світі.